

М.В. Русяєва

НАЙДАВНІША СКУЛЬПТУРА ГЕРМЕСА ПРОПІЛЕЯ З ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

У статті подано детальний художній аналіз фрагменту найдавнішої мармурової скульптурної герми архаїстичного типу з Херсонеса Таврійського та визначено образ божества.

Більшість скульптурних зображень божеств й обожнених героїв із Херсонеса Таврійського дійшла до нашого часу у фрагментарному вигляді¹. Лише поодинокі з них дають порівняно повне уявлення про їхні художні образи. Тому не дивно, що саме твори скульптури, які найкраще збереглися, привертають пильну увагу багатьох дослідників. Серед них у зазначеному аспекті понад усе виділяється мармурова бородата голова архаїстичного типу, яку найчастіше ототожнюють із Діонісом. Унаслідок того що її розглядали разом з іншими зображеннями бога виноградарства в каталогах із найрізноманітніших поглядів і вона отримала неоднозначну інтерпретацію, спробуємо детальніше визначити її стилістичні й художні особливості з метою атрибуції конкретного образу божества й дагування скульптури.

Передусім зупинимося на характеристичні цієї скульптури, оскільки в усіх виданнях її інтерпретацію подано стисло і без належного мистецтвознавчого аналізу художнього образу божества. Її було знайдено в північному районі Херсонеса в цистерні на глибині 4 м поряд з апсидою «базиліки в базиліці» під час розкопок К.К. Косцюшка-Валюжиніча² у 1889 р.³

Голова заввишки 18 см, імовірно, належала гермі. Від інших пам'яток цього типу вона відрізняється м'яким контрастом між гладенько відполірованою поверхнею обличчя й шорсткою масою волосся. Особливу увагу еллінський майстер приділив моделюванню широкого обличчя з високими вилицями й великими довгастими очима. Незважаючи на значні пошкодження (повністю збитий ніс, сильно оббиті лоб, вуса й верхня губа), видно, що надбрівні дуги, трактовані кількома гранями, тягнуться до скронь. Глибоко посаджені очі з рельєфними повіками не мають пластичних зіниць і райдужної оболонки (рис. 1).

Поверхня голови божества, безперечно, вражала грою світла й тіні, але в трактуванні зачіски особливо помітні прийоми архаїчної стилізації й абстрактної тектоніки. Так, нижня частина обличчя закрита чотирикутною довгою бородою, яка виступає вперед. Її загальна симетрія порушена лише вільним розташуванням поодиноких кучерів і напіввідкритими повними вустами під пишними вусами, які майже зливаються з бородою. Як і обличчя, ця частина скульптурної голівки майже повністю збита. Про детальність обробки свідчать лише кучері, які збереглися з двох боків.

Ієратична урочистість голови підкреслена трактуванням довгого волосся умовними архаїчними кучерями. Хвилясті, охайно розчесані пасма перехоплені широкою стрічкою. Над лобом вони утворюють високий валик із завитих спірально-подібних круглих локонів, які напівколом у три яруси облямовують широке обличчя бога. На потилиці волосся спускалося на плечі суцільною масою тоненьких кучерів. За вухами вони були зібрані у два товсті перевиті локони, які майже не збереглися, але, судячи з їх форми й інших аналогічних зображень цього типу зачіски, вони спускалися на груди.

За визначенням дослідників, голову виготовлено із дрібнозернистого, з жовтою патиною пентелійського мармуру. На всій поверхні зафіксовано безліч пошкоджень (сколів, вибоїн, потертостей). Особливо постраждали ніс і борода скульптури⁴. Проте, незважаючи на погану збереженість, у три-четвертному повороті цей образ божества вражає високим рівнем майстерності художньої обробки мармуру.

З цього погляду особливий інтерес становить теракотова форма, яку було знайдено 1888 р. у Херсонесі Таврійському в майстерні коропласта (рис. 2, 1)⁵. Її висота 20 см, ширина — 15 см⁶. Вона, як і весь комплекс теракотових форм із цієї майстерні, датується III—II ст. до н. е.⁷ і традиційно вважається копією, знятою в елліністичний час з вищеописаної мармурової голови⁸. Проте детальне зіставлення цих двох пам'яток дає всі підстави стверджувати, що теракотова форма була зроблена з якогось іншого твору скульптури або глиняної пластики. На користь цього свідчить дещо інакша форма очей і вусів, ширші обличчя й борода мармурової голівки. Популярність у Північному Причорномор'ї аналогічних теракотових зображень підтверджує чудова танагрська голова від герми (заввишки 5,4 см), яка походить із розкопок Каллагіса і, за визначенням В. Канаракє, є достатньо поширеною елліністично-архаїзованою копією Гермеса Пропілея Алкамена⁹.

Уже в перших публікаціях мармурової херсонеської голови з'явилися різні думки стосовно її атрибуції. Так, В.К. Мальмберг, спираючись переважно на комплекс теракотових форм, які було знайдено на рік раніше, вважав, що це зображення Діоніса¹⁰. О. Вальдгауєр у каталозі античної скульптури із зібрання Ермітажу також визначив її як голову Діоніса¹¹. Т.М. Кніповіч також погодилася з тим, що зліпок із теракотової форми точно відтворює той самий тип зображення Діоніса Індійського, що й привезена з Греції мармурова голова. При цьому її погляд ґрунтувався на однакових розмірах, близьких пропорціях окремих частин й аналогічному трактуванні деталей усіх рис обличчя, бороди й волосся цих двох голів¹².

Згодом А.П. Іванова опублікувала кілька скульптурних зображень Діоніса та його міфологічних супутників із Херсонеса IV ст. до н. е. — II ст. н. е.¹³. Привертають увагу сумніви дослідниці стосовно того, що ця голова бородатого бога насправді є зображенням Діоніса. Це випливає з того, що в підписі під її фотографією зазначено: «мраморная головка Диониса (или Гермеса?)»¹⁴. Більше того, А.П. Іванова за відсутності хоча б стислого опису й зіставлення цієї пам'ятки з близькими типами зображень зауважила, що Е. Міннз вважав цю голову образом Гермеса, а не Діоніса і що вона дійсно дуже близька до архаїзованого образу Гермеса Пропілея, створеного Алкаменом¹⁵. Проте під час порівняння її з типами бородатого Діоніса й Гермеса А.П. Іванова спиралася на зовсім інше іконографічне трактування голови так званого Сарданапала або Діоніса-Сабазія IV ст. до н. е. з Пантікапея.

До того ж, на підставі визначення Л. Курціуса, Ш. Пікара і О. Вальдгауєра А.П. Іванова дійшла такого висновку: «Скорее всего, изображения архаистического Диониса-Сабазия не были вполне однородны — некоторые из них точно повторяли тип «Сарданапала», другие были близки Гермесу Алкамена. Если это так, то представляется более вероятным, что херсонесские головки изображают Диониса, а не Гермеса. За это говорят частые повторения этого типа в терракоте и мраморе, связанные с большой популярностью культа Диониса в Херсонесе»¹⁶. При цьому не зайвим буде зазначити, що найближчий тип голови бородатого бога з Херсонеса

Рис. 1. Мармурова голова Гермеса Пропілея з Херсонеса Таврійського, IV ст. до н. е.

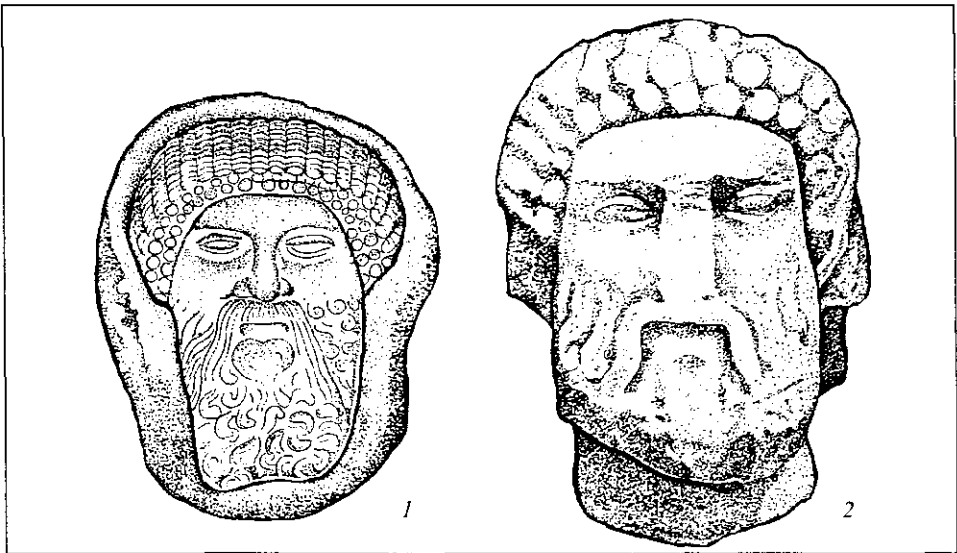

Рис. 2. Порівняння скульптурних зображень божества: 1 — теракотова форма із зображенням голови Гермеса Пропілея із Херсонеса Таврійського, III—II ст. до н. е.; 2 — фрагмент мармурової голови Гермеса Пропілея із Фасоса, IV ст. до н. е.

зафіксовано лише в одній теракотовій формі. А в мармурі він узагалі не має повних аналогій, оскільки дві інші, менші за розміром голови датуються пізнішим часом і виконані в іншій стилістичній манері. І тому ототожнення цієї голови з образом Діоніса лише на підставі визначної ролі його культу в Херсонесі, в господарстві якого велике значення мали виноградарство й виноробство, навряд чи є методично правильним.

Більше того, в каталозі «Античная скульптура Херсонеса» А.П. Іванова вже без будь-яких сумнівів зіставила цю голову з Діонісом, а три наближені до неї, але значно пізніші (II ст. н. е.) беззастережно визначила як синкретичний образ Діоніса-Сабазія¹⁷. Цікаво, що для доведення помилковості припущення Е. Міннза в тому, що «архаический Дионис является изображением Гермеса-Пропілея типа Гермеса работы мастера Алкамена», імовірно під впливом А.П. Чубової, вона навела свідчення про дві бородаті голівки, які було знайдено в тому самому районі, що й напис Пасіада, що нібито свідчить про їхній зв'язок із храмом цього божества¹⁸. Проте слід зазначити, що при їх описі вказано, що одну з них було знайдено випадково на Гераклеїському півострові, а про походження іншої взагалі немає жодних точних даних¹⁹.

У цьому аспекті не зайвим буде звернути увагу й на те, що в останні десятиліття XX ст. установлено, що напис Пасіада, сина Артемідора, був висічений не на архітраві велетенського храму Діоніса I ст. до н. е., як вважав А.Л. Бертьє-Делагард²⁰, а на фасадній грані монументального вівтаря, імовірно присвяченого верховній богині Херсонеса Партенос²¹. Головним фактором гіпотетичного зіставлення напису з культом цього бога стала рельєфна плита з гірляндами й букраніями, аналогічними зображенням на відомому круглому вівтарі театру Діоніса в Афінах, хоча при цьому А.Л. Бертьє-Делагард писав, що не може пригадати «указаний на существование культа Диониса в Херсонесе, на это нет намеков и в богатой нумизматике этого города»²². Після відкриття багатьох архітектурних деталей з рельєфними гірляндами й букраніями, у тому числі й у Херсонесі, стає зрозумілим, що їх неможливо пов'язувати винятково з культом Діоніса; в елліністичний час і в перші століття н. е. їх використовували як архітектурний декор на фризях монументальних споруд, пов'язаних із культами різних божеств, а також поховальних пам'ятників²³.

За одними свідченнями, фрагмент вівтаря з написом Пасіада було знайдено у фундаменті «Уваровської» базиліки²⁴, за іншими — в її підлозі в 1890 р.²⁵. Безперечно, що під час її побудови було використано архітектурні деталі куль-

тових споруд еллінських божеств. Проте під час її відкриття не були знайдені мармурові голови Діоніса архаїстичного типу, про які згадує А.П. Іванова. У каталозі античної скульптури Херсонеса зазначено тільки два фрагменти скульптури, виявлені поблизу «Уваровської» базиліки у північно-східному районі Херсонеса К.К. Косцюшком-Валюжинічем: голова бородатого Діоніса у вінку з виноградного листя й коримбами на лобі IV ст. до н. е., яка не викликає жодних сумнівів щодо образу саме цього бога²⁶, але не має нічого спільного з архаїстичними головами бородатого бога; мармурова статуетка Пана²⁷ грубої роботи зі значними пошкодженнями, яку було виготовлено в перших століттях н. е.²⁸

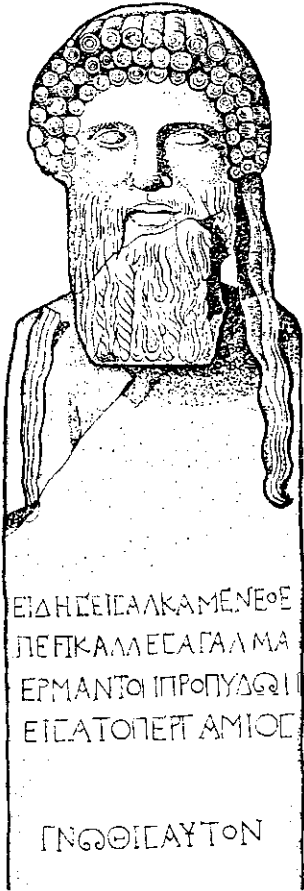
За значного руйнування архітектурних пам'яток елліністичної й римської доби, використання архітектурних деталей для спорудження базилік та інших будівель у ранньовізантійській час наряд чи можна робити безпеліяційні висновки й зіставлення щодо їхнього розташування на місцевості та часу функціонування, якщо не збереглися *in situ* будівельні залишки разом з епіграфічними й археологічними матеріалами, які б свідчили про їх безсумнівне культове призначення. Тому поки що немає вагомих доказів стосовно того, що в IV—III ст. до н. е. в Херсонесі був храм Діоніса з мармуровим архітравом, присвяченим цьому богу Пасіадом, сином Артемідора, і що саме Діонісу належала голова архаїстичного типу, яку розглянуто в нашій статті²⁹.

Очевидна залежність від зроблених раніше висновків щодо ідентифікації мармурової бородатої голови як бога виноградарства й виноробства також прослідковується у присвячених цій пам'ятці скульптури дослідженнях, опублікованих упродовж останніх десятиліть. Так, Г.Д. Белов дав стисло характеристику й зазначив, що про первісний вигляд голови дає уявлення лише зліпок з форми III ст. до н. е., про який згадувалося вище і який був знятий з неї, на думку В.К. Мальмберга. При цьому вчений вже тоді зазначив, що «архаистическая трактовка волос весьма близка герме Гермеса, происходящей из Пергама и являющейся копией с оригинала, исполненного Алкаменом во второй четверти V в. до н. э.», твір якого «в древности был знаменитым и стал прототипом для ряда подобных герм»³⁰. Проте, здається, головною підставою для остаточного визначення скульптури та дати її виготовлення став погляд О. Вальдгауера про те, що це голова Діоніса справжньої еллінської роботи другої половини V ст. до н. е.³¹

Г.І. Соколов був переконаний, що це Діоніс — «могучий бог растительности и виноделия, сын Зевса и Семелы»³². На його думку, голова виконана в Херсонесі. «классические скульпторы» якого часто зверталися до цього образу³³. Спочатку він датував її IV ст.³⁴, а згодом — V ст. до н. е.³⁵, зазначаючи навмисну архаїзацію зачіски й бороди, але класичне трактування очей і вуст, виконаних у манері V ст. до н. е. Власне, останнє, з його погляду, «убеждает, что это памятник классический, но ваятель сознательно и продуманно повторял архаические приемы»³⁶. Проте за такого обгрунтування Г.І. Соколов не вказав, де херсонеський майстер у V ст. до н. е. мав змогу настільки ретельно вивчити зразки скульптур архаїчного бородатого Діоніса, щоби передати його головні стилістичні риси у своєму творі.

Останнім часом А.Н. Щеглов також упевнено стверджує, що це голова Діоніса³⁷. Він не звернув увагу на те, що А.П. Іванова, як зазначено вище, зовсім не була переконана в такій її ідентифікації. Більше того, А.Н. Щеглов зауважив, що «А.П. Иванова убедительно атрибутировала две мраморные и одну известняковую головы статуи из Херсонеса и его ближайшей сельской округи на Гераклейском полуострове как фрагменты статуй Диониса-Сабазия архаизирующего стиля. Младшая из них, по автору, уходит в четвертый, а старшая — во второй век до н. э. Однако дополнительный анализ de visu позволяет предположить, что все они должны быть объединены не только в одну стилистическую, но и в одну хронологическую группу позднеклассического — раннеэллинистического времени, не выходящую за границы IV — начала III в. до н. э. К концу V или самому началу IV в. до н. э. относится другая голова статуи Диониса архаизирующего типа (АСХ, 1). Нельзя исключать, что именно эта, возможно привозная, статуя стала прототипом для последующих воспроизведений в Херсонесе не только в каменной скульптуре, но и в терракоте (ср.: Мальмберг, 1892). Как представляется, в стилистике херсонесских скульптур можно наметить две линии: изваяния собственно Диониса и изваяния Диониса-Сабазия»³⁸.

Рис. 3. Гермес Пропілей із Пергама. Римська копія з елліського оригіналу

У цьому зіставленні скульптур передусім привертає увагу те, що їх об'єднання в одну стилістичну групу неможливе хоча б тому, що мармурові голови, судячи з добре помітних слідів бурава, безсумнівно, виготовлені у II ст. н. е. і є копіями з більш ранніх статуй. Саме це датування, а не II ст. до н. е. обгрунтовано А.П. Ивановою на основі їх стилістичного аналізу, що цілком виправдано, враховуючи технічні прийоми обробки мармурової скульптури в римський час³⁹. На жаль, неможливо погодитися з тим, що А.П. Иванова переконливо їх атрибутувала: вона просто без будь-яких доказів зазначила, що це голова бородатого Діоніса-Сабазія архаїстичного типу⁴⁰.

Отже, більшість сучасних дослідників схильна ідентифікувати найдавнішу херсонеську голову архаїстичного типу з Діонісом і лише деякі вчені зіставляли її з образом Гермеса. Як уже було зазначено, Е. Міннз вважав її, як і теракотову форму, зображенням саме цього бога⁴¹. У фундаментальній праці, присвяченій дослідженню численних копій, наслідувань і версій голови бородатого Гермеса Алкамена, Д. Віллерс уперше ґрунтовно довів, що найдавніша голова бородатого бога з Херсонеса є однією з дев'яти версій алкаменівського твору⁴². За його типологією, вона наближається до версії Брюссель-Базель і може бути датована в межах IV ст. до н. е.

У каталозі грецької скульптури V ст. до н. е. в зібранні Ермітажу тільки І.І. Саверкіна звернула увагу на скрупульозне дослідження Д. Віллерса й повністю погодилася з його ідентифікацією й датуванням⁴³.

Погоджуючись загалом із такою ідентифікацією й датуванням (IV ст. до н. е.), можна додати, що вчені не піддавали б сумніву твердження, що це голова Діоніса, якби вона була прикрашена традиційним для цього бога вінком із виноградно-го листя або плюща. Жоден із них не звернув належної уваги й на те, що тільки вапнякова голова бородатого бога точно відповідає іконографії образу Діоніса, оскільки вона увінчана вінком із дрібного листя⁴⁴. На всіх інших головах цей притаманний для нього атрибут відсутній, що не дає права беззастережно інтерпретувати їх як зображення Діоніса, і тим паче Діоніса-Сабазія.

Дійсно, в VI—V ст. до н. е. самого Діоніса або його ідолів і маски часто зображували з бородою, довгими локонами й трьома рядами стилізованих завитків волосся на лобі⁴⁵. У середині V ст. до н. е. на афінському Акрополі було поставлено колосальну хрисоелефантинну статую Діоніса роботи Алкамена, відтворення голови якої збереглися на афінських монетах⁴⁶. Особливого поширення такий образ набув на різноманітних типах посудин чорнофігурного й раннього червонофігурного стилів⁴⁷. Проте на всіх зображеннях крім притаманних для нього атрибутів голову бога прикрашає невеличкий вінок. Починаючи з архаїчного часу вінок на голові Діоніса символізує його зв'язок із виноградарством і виноробством, діонісійськими святами, де гілки виноградної лози або плюща також відігравали істотну роль⁴⁸. І в подальшому вінок був головним символом Діоніса. Саме цим він виділяється серед великої кількості зображень чоловічих божеств. Як ніхто з олімпійських божеств, Діоніс в іпостасі бога понад тисячоліття (до кінця античності) володів цим незмінним атрибутом виноробства й виноградарства.

Більшість дослідників резонно вважає, що херсонеська голова належала гермі, а не статуї. Важливо й те, що стилістично й хронологічно вона є однією з копій славнозвісної герми Алкамена, а не версією його відомої копії з Пергама,

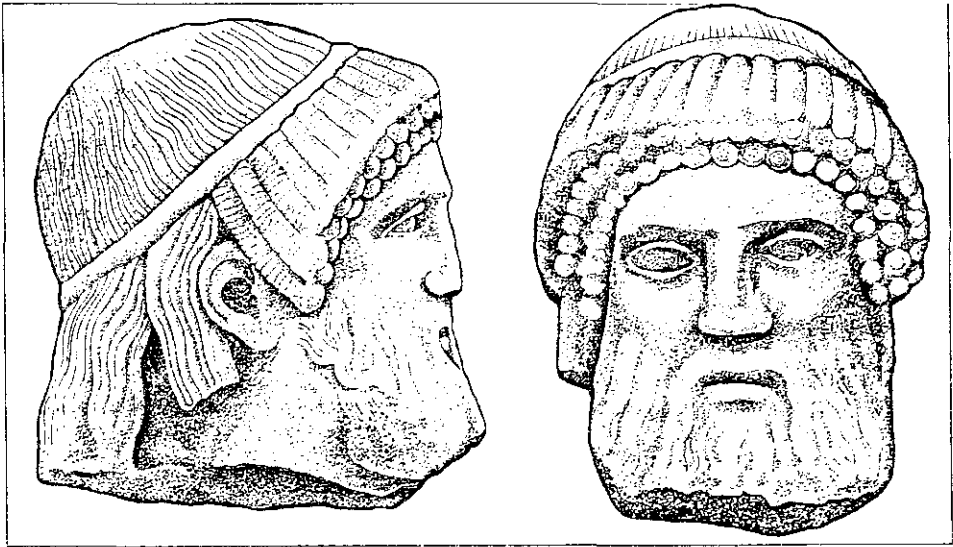

Рис. 4. Фрагмент мармурової голови Гермеса Пропілея із Фасоса. IV ст. до н. е.

яка прикрашала приватний будинок і нині зберігається в Стамбульському археологічному музеї (рис. 3). На користь цього свідчать численні копії голови Гермеса, які виділені Д. Віллерсом у версію Брюссель-Базель⁴⁹.

Творчість уславненого еллініського скульптора Алкамена з Лемноса — сучасника й унця Фідія — припадає на період Пелопоннеських воєн⁵⁰. Саме в той час на афінському Акрополі перед західним входом до Пропілей було поставлено колосальну герму Гермеса (Охоронця Брама) із пентелійського мармуру, про яку згадував Павсаній⁵¹. У цьому пам'ятнику скульптор суворо дотримався традиційної форми герми — високого чотирикутного стовпа, прикрашеного головою бородастого бога Гермеса, який стояв або на перехресті вулиць і доріг, або як межовий стовп. Судячи з численних мармурових голів бородастого Гермеса з архаїзованою зачіскою, які походять із різних куточків античної ойкумени, цю герму впродовж V—IV ст. до н. е. часто копіювали⁵².

Найближчими аналогіями до херсонеської голівки, як уже було зазначено, є кілька фрагментів від герм версії Брюссель-Базель. Більшість із них скульптурних реплік, як і херсонеська голова Гермеса, були виготовлені з пентелійського мармуру, родовища якого знаходяться неподалік від Афін. Їх споріднює не тільки майже однакова манера передачі довгої бороди, яка виступає вперед, з асиметричними кучерями й охайними вусами, а й широке обличчя з високими вилицями та глибоко посадженими очима з рельєфно переданими повіками. Близькі й пропорції окремих частин обличчя, зокрема м'ясистого короткого носа (рис. 1; 2; 2; 4)⁵³.

Еллініські скульптори, які, ймовірно, у IV ст. до н. е. все ще могли бачити перед собою Гермеса Пропілея Алкамена, намагалися передати у своїх численних копіях особливості стилістики оригіналу V ст. до н. е. Передусім це проявилось у відомій архаїзації складної зачіски божества у поєднанні з м'яким трактуванням напіввідкритих вуст і великих очей.

Отже, мармурова голова з Херсонеса Таврійського є фрагментом однієї з найбільш раних реплік Гермеса Пропілея Алкамена, в якій збережено стилістичні й іконографічні особливості оригіналу. Популярність цього усталеного іконографічного типу підтверджується, насамперед, елліністичною теракотовою формою III—II ст. до н. е. для зняття зліпків подібних голівок Гермеса, знайденою також у Херсонесі. До того ж, ця голова є унікальним, чи не єдиним оригіналом IV ст. до н. е., виконаним аттичним скульптором, який знайдено під час розкопок цього північнопонтійського полісу.

¹ Див.: Античная скульптура Херсонеса. Каталог. — Киев, 1976. — № 1. — С. 110.

² Мальмберг В. К. Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888—1889 гг. // МАР. — СПб., 1892. — № 7. — С. 19—21; ОАК за 1890 г. — СПб., 1893. — С. 32.

³ В окремих виданнях, найімовірніше, на підставі інвентарного шифру Ермітажу, помилково зазначено 1890 р. (Пор.: *Античная скульптура...* — № 1; *Соколов Г.И.* Античное Причерноморье. Памятники архитектуры, скульптуры, живописи и прикладного искусства. — Л., 1973. — № 68). Нині голова зберігається в Державному Ермітажі (СПб., Росія, Інв. № Х. 1890. 49) (Див.: *Белов Г.Д.* Скульптура из Херсонеса в собрании Эрмитажа // *Культура и искусство античного мира.* — Л., 1971. — № 2. — С. 108—109; *Саверкина И.* Греческая скульптура V в. до н. э. в собрании Эрмитажа. Оригиналы и римские копии. Каталог. — Л., 1986. — № 37. — С. 95).

⁴ *Белов Г.Д.* Скульптура из Херсонеса... — № 2; *Саверкина И.* Указ. соч. — № 37.

⁵ *Мальмберг В.К.* Указ. соч. — С. 19, 20.

⁶ Злінок з неї майже аналогічний мармуровій голові.

⁷ *Борисова В.В.* Керамическое производство. Херсонес // *Керамическое производство и античные керамические строительные материалы* // САИ. — 1966. — Вып. Г1-20. — С. 14, 27. — Кат. № 71.

⁸ *Саверкина И.* Указ. соч. — № 37.

⁹ *Канарак В.* Танагрские маски и статуэтки из мастерских Каллатиса — Мангалия. — Констанца, 1969. — № 52.

¹⁰ *Мальмберг В.К.* Указ. соч. — С. 19—21.

¹¹ *Waldhauer O.* Die Antiken Skulpturen der Ermitage. — Berlin; Leipzig, 1928. — Bd. 1. — S. 75. — Taf. XLVI.

¹² *Книпович Т.Н.* Основные линии развития искусства городов Северного Причерноморья в античную эпоху // *Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры.* — М.; Л., 1955. — С. 167—168.

¹³ *Иванова А.П.* Скульптурные изображения Диониса из Херсонеса // СА. — 1964. — № 2. — С. 134—139.

¹⁴ Там же. — Рис. 1.

¹⁵ Там же. — С. 134.

¹⁶ Там же. — С. 135.

¹⁷ Пор.: *Иванова А.П.* Указ. соч. — С. 135—136; *Античная скульптура...* — № 1—4.

¹⁸ Пор.: *Иванова А.П.* Указ. соч. — С. 134; *Античная скульптура...* — С. 14.

¹⁹ Пор.: *Античная скульптура...* — № 3, 4.

²⁰ *Бертье-Делагард А.Л.* Раскопки Херсонеса // МАР. — 1893. — № 12. — С. 19.

²¹ Див. детальніше: *Пичикян И.Р.* Алтарь Пасаида в Херсонесе // СА. — 1976. — № 3; *Пичикян И.Р.* Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. — М., 1984. — С. 198—206.

²² *Бертье-Делагард А.Л.* Указ. соч. — С. 19.

²³ Див., наприклад: *Lawrence A.W.* Greek Architecture. — London, 1957. — Fig. 114, 118—120; *Античная скульптура...* — № 532, 535—539.

²⁴ *Античная скульптура...* — № 533.

²⁵ *Пичикян И.Р.* Малая Азия — Северное Причерноморье... — С. 198.

²⁶ *ИАК.* — СПб., 1906. — Вып. 20. — С. 54. — Рис. 25.

²⁷ В одних виданнях її ототожнюють із Силеном (*Античная скульптура...* — № 17), в інших — з Паном (*Белов Г.Д.* Скульптура из Херсонеса... — № 9). На мою думку, Г.Д. Белов ближчий до істини.

²⁸ *ОАК* за 1891 г. — СПб., 1893. — С. 5; *Белов Г.Д.* Скульптура из Херсонеса... — № 9. — С. 116—117.

²⁹ Пор.: *IOSPE.* F, 419; *Латышев В.В.* Греческие и латинские надписи, найденные в южной России в 1889—1891 годах // МАР. — 1892. — № 9. — С. 25; *Бертье-Делагард А.Л.* Указ. соч. — С. 19. — Табл. IV, 2; *Белов Г.Д.* Херсонес Таврический. — Л., 1948. — С. 76; *Белов Г.Д.* Скульптура из Херсонеса... — С. 109; *Античная скульптура...* — С. 14.

³⁰ *Белов Г.Д.* Скульптура из Херсонеса... — С. 109.

³¹ Пор.: *Waldhauer O.* Op. cit. — № 75; *Белов Г.Д.* Скульптура из Херсонеса... — С. 109.

³² *Соколов Г.И.* Античное Причерноморье... — С. 78. — № 68.

³³ *Соколов Г.И.* Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство. — М., 1999. — С. 308.

³⁴ *Соколов Г.И.* Античное Причерноморье... — С. 78. — № 68.

³⁵ *Соколов Г.И.* Ольвия и Херсонес... — С. 308.

³⁶ Там же. — С. 309, 311.

³⁷ *Щеглов А.Н.* К изучению культа Сабазия в Херсонесе. Состояние изученности, источники, интерпретация, реконструкция. Херсонес Таврический у истоков мировых религий: Материалы науч. конф. — Севастополь, 2001. — С. 56.

³⁸ Там же.

³⁹ *Иванова А.П.* Указ. соч. — С. 135, 136; *Античная скульптура...* — № 3, 4.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ *Minns E.* Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. — Cambridge, 1913. — P. 297.

⁴² Willers D. Zum Hermes Propylaios des Alkamenes // *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts und Archäologischer Anzeiger*. — 1967. — Bd. 82. — Berlin, 1968. — S. 95.

⁴³ Саверкина И. Указ. соч. — С. 95. — № 37.

⁴⁴ *Античная скульптура...* — № 2.

⁴⁵ Simon E. *Die Götter der Griechen*. — München, 1998. — S. 239. — Abb. 266, 267.

⁴⁶ Виннер Б.Р. *Искусство Древней Греции*. — М., 1972. — С. 225.

⁴⁷ Kerényi K. *Der frühe Dionysos*. — Oslo, 1961; Carpenter T.H. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art*. — Oxford, 1986; Simon E. *Op. cit.* — S. 233—253.

⁴⁸ Nilsson M.P. *Geschichte der griechischen Religion*. — München, 1976. — S. 119—126, 582—590.

⁴⁹ Willers D. *Op. cit.* — S. 91—95. — Abb. 60—72.

⁵⁰ Виннер Б.Р. Указ. соч. — С. 225, 226; Чубова А.П., Конькова Г.И., Давыдова Л.И. *Античные мастера. Скульпторы и живописцы*. — Л., 1986. — С. 111. — № 35.

⁵¹ Paus. I, XXII, 8.

⁵² Willers D. *Op. cit.* — S. 37—109.

⁵³ *Пор.*: Willers D. *Op. cit.* — S. 92—95. — Abb. 63, 64, 68—72.

Одержано 18.04.2002

М.В. Русяева

ДРЕВНЕЙШАЯ СКУЛЬПТУРА ГЕРМЕСА ПРОПИЛЕЯ ИЗ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

В 1889 г. в северном районе Херсонеса возле апсиды «базилики в базилике» был найден фрагмент мраморной головы архаического типа от гермы. Начиная с первых публикаций большинство исследователей атрибутировали ее как образ Диониса-Сабазия. Однако тщательный художественный анализ этой скульптуры дает полное основание считать этот фрагмент одной из самых ранних реплик Гермеса Пропилея Алкамена, в которой сохранены стилистические и иконографические особенности оригинала. Популярность этого устоявшегося иконографического типа подтверждается, прежде всего, эллинистической терракотовой формой III—II вв. до н. э., служившей для снятия слепков подобных головок Гермеса, найденной также в Херсонесе. К тому же эта голова — один из немногих оригиналов аттической работы IV в. до н. э., найденный во время раскопок северопонтийского полиса.

M. V. Rusiaeva

THE MOST ANCIENT SCULPTURE OF HERMES PROPYLEY FROM THE TAURIC CHERSONESOS

In 1889 the herm fragment of archaic type marble head was found near the apse of the "basilica into the basilica" in the northern part of Chersonesos. Starting with first publication the main part of researchers determines it as an figure of Dionysus-Sabaisiy. However, the careful analysis of art of this sculpture gives quite well reason to suppose that this fragment is one of the earliest figure of Hermes Propyley Alcamen which saves stylistic and iconography peculiarity of the original. The popularity of that fixed iconography type have a conformation, first of all, by hellenistic terracotta dating form around the 3rd—2nd century BC, which was used for the copying of the same 'Hermes' heads and it also was found in Chersonesos. Besides, this head is one of a few Attica manufacturing originals dating from the 4th century BC which was found by excavations of the Northern Pontic polis.